

## Методологія та методика історичних досліджень

В. М. РИЧКА (Київ)

### Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації \*

Очевидно, не існує в історичній науці проблематики більш контroversійної, більш складної для осягнення, ніж окреслена словосполученням “Київська Русь”. Незважаючи на наявність величезного корпусу фахової літератури, створеної зусиллями не одного покоління дослідників, яка, до того ж, постійно поповнюється шляхом використання інструментарію різних дисциплін (історії, лінгвістики, археології, історичної антропології), давньоруська проблематика, непомітно виокремившись у самостійну спеціальність, продовжує залишатися в центрі уваги медієвістів (причому не лише вітчизняних).

У недавньому минулому на сторінках “Українського історичного журналу” робилися ситуативні спроби окреслити основний зміст, з’ясувати стан та перспективи наступних досліджень у цій галузі знань<sup>1</sup>. Однак динаміка історіографічного дискурсу зумовлює необхідність подальшого обговорення наукової ситуації, що склалася довкола вивчення основних проблем історії Київської Русі.

Останнім часом з’явилося чимало цікавих і оригінальних наукових праць, що свідчать про нові методики та прийоми осягнення історичного минулого. Намітився відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з’ясувати тільки один аспект історичного буття — соціально-економічний. Якщо раніше в центрі уваги вітчизняних учених були переважно проблеми розвитку виробничих відносин й політично подієвої історії Київської Русі, то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнився за рахунок, зокрема, культурних аспектів політичних зв’язків, історії ідей та ментальностей.

Помітною подією стала поява в пострадянському історіографічному просторі таких спеціалізованих періодичних видань, як “Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей”, започаткованого О. П. Толочком та Н. М. Яковенко у 1992 р., збірник статей “Средневековая Русь”, що з 1996 р. видається у Москві під редакцією А. А. Горського, а також новий часопис “Древняя Русь”.

Проте можливості пізнання цієї епохи вкрай обмежені внаслідок незначної джерельної бази. Її сподіватися на її поповнення не доводиться. Спроби ж увести до наукового обігу, наприклад, реконструйований М. Ю. Брайчевським так званий “Літопис Аскольда” або тим більше такі фальсифікації, як “Велесова книга”, “Боянів гімн” чи “Книга Коляди”, призводять лише до консервації ізоляціонізму та провінціалізму в науці. Нагальним завданням є удосконалення методики виявлення додаткової інформації з наявних автентичних давньоруських джерел, прийомів і правил її коректної інтерпретації. Йдеться про етимологічний аналіз лексики, контент-аналіз тексту з метою визначення лексико-семантичних полів, лінгвістичну герменевтику тощо<sup>2</sup>. Крім того, питанням джерелознавства писемних пам’яток Київської Русі, теорії історіописання, спроможності інтерпретації приділяється невиправдано мало уваги.

Ми ж і далі буквально сприймаємо подієву канву наративу, намагаючись “всі повідомлення літопису витлумачити “реалістично”, не зупиняючись при цьому перед вочевидь хибним тлумаченням стилістичних засобів літопису”<sup>3</sup>. Необхідно дуже обережно ставитися до оповідальних парадигм і формул, на основі яких створювалися літописні тексти, особливо ті, що відображають ранню історію Київської Русі. Світосприйняття їхніх творців було орієнтоване на біблійні зразки та події Священної Історії гебреїв<sup>4</sup>. Священна історіософія Біблії диктувала староруським книжникам схему історичного процесу й була джерелом осягнення історії своєї країни, її ролі і місця у тогочасному світі.

Розглянемо, наприклад, літописну легенду про хозарську данину, вміщену в недатованій частині “Повісті временних літ”. Більшість дослідників, буквально сприймаючи вислів літописця “Съдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь”<sup>5</sup>, трактують його як вияв хоробрості і завзятості слов’ян або вбачають у ньому акт роззброєння полян хозарською адміністрацією — знищення їхнього військового потенціалу<sup>6</sup>. Насправді ж, мотив мечів обосічних, запозичений літописцем з Книги Псалмів (Пс. 149, 4), був покликаний обґрунтувати наскрізну для цього грандіозного літописного твору ідею богообраності Київської Русі (бо поляни то “яже ныне зовомая Русь”) й утвердити вищість християнства над іудейством<sup>7</sup>.

Через старозаповітні прототипи розкривалися і осмислювалися й інші події та явища давньоруської історії. Вельми симптоматичним щодо цього є, наприклад, непряме уподібнення старокиївськими книжниками першого християнського володаря Русі князя Володимира (980—1015 рр.) біблійному царю Соломону. Історія його одруження з “грекинею”, дружиною вбитого ним рідного брата Ярополка, асоціюється з історією Давида і Вірсавії<sup>8</sup>. І цим не вичерпується перелік біблійних запозичень, наведених у “Повісті временних літ”.

Ще однією больовою точкою вітчизняної історіографії є державницько-націоналістична ідеологічна заангажованість багатьох праць. Проникаючи внаслідок фахової некомпетентності укладачів навчальних посібників з історії та історіографії України у вузи та школи, популяризовані в них праці таких далеких від науки авторів, як О. Знойко, Е. Ігнатович, Ю. Канигін та ін., справляють істотний вплив на (де)формування масової історичної свідомості. Пафос подібних видань визначає ідея тягlostі і безперервності державності українців, що своїми витоками сягає буцімто скіфо-сарматських і навіть ще більш ранніх (залежно від масштабів авторського уявлення) часів. Характерно, що і у фаховій літературі державницький напрям нерідко розглядається мало не як безальтернативна заповідь “поступу українського історичного знання”<sup>9</sup>.

Однак при цьому такі автори не завдають собі клопоту поставити питання: “Що таке “державність” чи “держава” в реалітетах архаїчного соціуму?”. Наші уявлення про державу склалися під впливом розробленого класиками марксизму-ленінізму й пізніше перетвореного під впливом жорстких настанов радянського офіціозу в науці у непогрішну догму вчення. Його теоретичні постулати (ніде правди діти) й досі, попри словесні відхрещування, визначають напрям розвитку наукової думки. Я не маю намірів, зрештою, навіть морального права штурхати ногами поваленого лева. Пояснювальні моделі марксизму виявилися відірваними від сучасних наукових течій і тому не в усьому є придатними для осягнення розмаїття історичного життя взагалі й плину державотворчих процесів доби середньовіччя на сході Європи зокрема.

У модерній історіографії й історіософії освоюються (і небезуспішно) інші, гнучкіші визначення змісту поняття “держава”. Очевидно, можна

погодитися з тим, що “будь-яка держава має дві спільні характерні риси: 1) використовує силу з метою домогтися підкорення своїм командам; 2) претендує на право командувати і право підкоряти, тобто на те, аби бути легітимною”<sup>10</sup>. Друга риса уявляється особливо важливою, бо “дає змогу встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і державним апаратом”<sup>11</sup>. Дійсно, на ранніх етапах становлення державності дії цього так званого “апарату” нагадують сучасний рекет.

У давньоруській історії своєрідним аналогом цього явища виступало полюддя київських князів кінця IX — початку X ст. Назване у творі Константина Багрянородного “Про управління імперією” “кружлянням”<sup>12</sup>, воно відображає характер і форму “окняжіння” київським центром східнослов’янських племінних союзів. Полюддя здійснювалося взимку, після закінчення збирання врожаю, й тривало до весни. В цей час князь зі своїми військовими слугами-дружинниками (майбутнім державним апаратом) перебував на повному утриманні слов’янських громад. Користуючись монополієм правом застосування сили і оподаткування, ця, скористаймося запропонованим свого часу св. Августином терміном, пізніше використаним М. І. Костомаровим для позначення давньоруської дружини, “розбійницька зграя”<sup>13</sup> розглядала полюддя як основне джерело одержання засобів для існування.

Зібрані дари-контрибуції (хутра, мед та інші “північні” товари) перепродувалися на міжнародних ринках, передусім у Візантії, що давало можливість цим професійним воїнам придбати дороге озброєння, добрих коней, зрештою, модний одяг і обладунок. Промовистим щодо цього є повідомлення “Повісті временних літ”, яким відкривається літописна стаття 945 р.: “В се же лѣто рекоша дружина Игореві: “Отроки Свѣнелъжи и зодѣли сѧ сѹть оружьем и порты, а мы нази (виділено мною. — В.Р.). Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы”<sup>14</sup>.

Говорячи про початки державності на Русі, не можу утриматися від спокуси навести розлогу цитату із прозового твору знавця української історії, археолога й чудового письменника В. П. Петрова (Домонтовича). З притаманним йому тонким відчуттям подиху історії він яскравими й соковитими барвами достоту правдоподібно змалював народження молодої держави: “... По ріці пливли човни з трикутниками вітрил. Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь-грабіжник — работорговець — гість.

Берегом він гнав м’язистих, широкоплечих парубків і вродливих, досвідчених у хатньому ремеслі дівчат, рабів і рабинь, загарбаних по спалених селищах на самотніх річках в цілинній глибині нерубаних лісів. Він віз з собою на лодях зв’язки хутер, сріблясто-чорні, синяво-димчасті, червоно-жовті коштовні хутра, які призначені були прикрашати плечі візантійських красунь — царівен і циркових акробаток. Дбайливо перев’язані рогожами й ликом лежали паки хрому, юхти, сап’яну, тонко вичинених зелених, червоних, чорних, синіх шкур.

В’їдливо й гостро пахли баранячі хутра. Тьмянний медв’яний аромат ішов од великих липових кадовб. Грубі круглі плити червоно-жовтого воску й сушена біло-сіра риба, нанизана на лико, заповнювали середини лодій.

Вертаючи з Візантії, конунг-володар привозив з собою коштовні золототкані тканини, паволоки й оксамити, прозоротонкі барвисті шовки й важку парчу, жовті вузькогорлі конусовидні амфори з міцним і солодким вином, золоті й срібні нашійні кола для своїх жінок, колти з птахом-сирином, а разом з тим незнані доти уявлення про муровані міста, палаци й

церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати базилевсом, царем. З Олафа й Інгвара-Василієм”<sup>15</sup>.

Шлях від верховоди розбійницької банди до помазаника Божого був довгим і складним, як і шлях “із Варяг в Греки”. За словами Константина Багрянородного, то було “болісне і страшне, нестерпне і трудне плавання”<sup>16</sup>. Такою ж складною, повною небезпек була подорож у “полюддя”. Трагічно вона закінчилася, наприклад, для князя Ігоря, який за намовою своїх дружинників вирушив “в дань” до древлян: “И послуша ихъ Игорьъ, иде в Древа в дань, и примышляше къ первой дани, и насиляше имъ и мужи его. Возьмавъ дань, поиде въ градъ свой. Идушу же ему въспять, размысливъ рече дружинѣ своей: “Идѣте съ данью доми, а я возвращюся, похожу и еще”. Пустѣ дружину свою доми, съ малом же дружины возвращатися, желая больша имѣнья. Слышавше же древлѣне, яко опять идеть, сдумавше со княземъ своимъ Маломъ: “Аще ся въводитъ волкъ в овцѣ, то выносите все стадо, аще не убьемъ его, то вся ны погубить”. И послаша к нему, глаголюще: “Почто идеши опять? Поималъ еси всю дань”. И не послуша ихъ Игорьъ, и вышедше изъ града Изькорьстѣня древлѣне убиша Игоря и дружину его; бѣ бо ихъ мало”<sup>17</sup>. Ця колізія яскраво висвітлює драматичний характер зав’язки давньоруської державності, яка зростала внаслідок протистояння місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князя та його дружини. Остання, хоч і була ще “розбійницькою зграєю”, все ж несла в собі, на думку М. І. Костомарова, зародки державності<sup>18</sup>. Тому небезпідставним є поширене у новітній літературі визначення Київської Русі кінця IX—X ст. як дружинної держави.

Полюддя було характерне для перехідного періоду від соціально-потестарного до державного суспільства<sup>19</sup>. Подальше вивчення еволюції його змісту та хронології існування відкриває перспективу глибше осягнути можливості розвитку державотворення у східних слов’ян. Адже говорити про більш-менш тривалу державну організацію на Русі можна, очевидно, лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні відносини з племінними князіннями регламентуються законодавчо<sup>20</sup>. При цьому слід відмовитися від спроби датувати час створення Давньоруської держави з точністю до року.

Тим часом за усталеною історіографічною традицією точкою її відліку вважається 882 р. (чи близько цього). Тоді, як повідомляє “Повість временних літ”, “поиде Олегъ поимъ воя многи, варяги, чюдѣ, словѣни, мерю, весь кривичи, и приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужъ свои, оттуда поиде внизъ, и взя Любечъ, и посади мужъ свои. И придоста къ горамъ хъ киевскимъ... И сѣде Олегъ княжа въ Киевѣ, и рече Олегъ: “Се буди мати градомъ русьскимъ”<sup>21</sup>.

На основі цього літописного повідомлення науковці дійшли висновку, що нині вже став хрестоматійним, про те, що тим самим Олег об’єднав Русь в одне державне тіло з центром у Києві. На мій погляд, такий підхід є спрощеним і неприйнятним хоча б тому, що в його основу покладені сформовані літописцями кінця XI — початку XII ст. уявлення про поділ Русі на Новгородську і Київську “половини”. О. О. Шахматов встановив, що Початковий літописний звід 1095 р., який передував “Повісті временних літ”, відкривався словами: “Временъник, иже нарицається Летописание русьскихъ князь и земля Русьская, и како избѣра Богъ страну нашу на последнее время, и града почаша бывати по местом, прежде Новгородская волость и потомъ Киевская (виділено мною. — В. Р.), и о статии Киева, како въименовася Киев”<sup>22</sup>.

Процеси формування державності на півночі і на півдні східнослов'янського світу відбувалися асинхронно і нерівномірно. До того ж не треба перебільшувати ступінь політичної міцності та її виразності цих первісних об'єднань<sup>23</sup>. Віддалені один від одного сотнями кілометрів, покритих густими лісовими масивами й непрохідними болотами (як тут не згадати слова М. Бердяєва про “ушибленную ширью” Русь), ці протодержавні утворення були різними як за рівнем набутого соціально-економічного, політичного й культурного досвіду, так і за етнічним складом.

Крім того, прийнявши таку схему утворення Давньоруської держави, ми змушені визнати, принаймні на формально-зовнішньому логічному рівні, що вона починається у Ладозі чи Новгороді, звідки об'єднавчі імпульси поширюються на київський південь. Але наявні археологічні дані не дають будь-яких підстав твердити про подібне. Навпаки, вектор процесів ендегенного соціального розвитку східного слов'янства пролягав у зворотному, порівняно з поширенням у Східній Європі варязьких старожитностей, напрямку<sup>24</sup>, тобто з півдня на північ.

Гадаю, що початок існування Київської Русі як держави слід відносити до часу правління в Києві княгині Ольги (945—969 рр.). Встановлення нею більш суворого порядку збирання данини, визначення його строків і певних місць, регламентація податків були “вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі”<sup>25</sup>. Важко сказати, чи були підкріплені ці рішучі дії Ольги на законодавчому рівні. Її реформаторська діяльність, про яку в літопису лаконічно сказано: “устанавлиючи уставы и уроки”<sup>26</sup>, здається, поклала початок формуванню норм прецедентного (ще не феодального<sup>27</sup>) права.

На відміну від своїх попередників на київському престолі Ольга відмовилася від привнесеної войовничими варягами практики організації збройних походів на Візантію. Натомість вона спорядила мирне посольство й вирушила у 954—955 рр. до Царгорода. Не маючи на меті розглядати дискусійні питання хронології її візиту та змісту проведених переговорів, лише зауважу, що ця подія мала визначальне значення для легітимації Київської держави у тогочасному християнському світі. Ставши хрещеницею імператриці Олени, київська княгиня продемонструвала тим самим свою духовну спорідненість з візантійським імператорським домом<sup>28</sup>. Відповідно до тогочасних уявлень східних і південних слов'ян їхня державність нібито походила від Візантії.

Отже, оповіді “Повісті временних літ” про легендарного полянського князя Кия, який буцімто “ходил Царюгороду... ко царю, якоже сказаютъ, яко велику честь приялъ от царя, при котором приходивъ цари”<sup>29</sup>, а також про Ольжині відвідини візантійської столиці<sup>30</sup>, яка прибула до Костянтина VII подібно до того, як “савська цариця” до Соломона в Єрусалим (2 Хр., 9—12), мали обґрунтувати думку про те, що “народження” Київської держави сталося нібито за сприяння Бога й з благословення володаря царгородського престолу — міфічного глави сім'ї усіх християнських народів тогочасного світу.

Запровадження християнства у Київській державі за Володимира Святославича остаточно закріпило цю легітимність або удержавило державність. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти (“the Byzantine Commonwealth”) за Д. Оболенським, віднайдення нею свого, чітко визначеного місця в співдружності християнських держав. Завдяки принизливому для візантійського імператорського дому шлюбу Володимира з Анною Пурпурогенетою київський князь одразу посів у цій ієрархії чільне місце.

З прийняттям християнства Київська Русь ніби очистилася від скверни, знайшла духовне прозріння: “Благословен Господь Ісус Христос, иже въ з л ю б и н о в ы я л ю д и, Р у с ь к у ю з е м л ю, и п р о с в ѣ т и ю (виділено мною. — В. Р.) крещеньем святым”<sup>31</sup> й, відтак, з не держави стала державою<sup>32</sup>. При цьому слід мати на увазі (це принципово), що саме слово “держава” до XVII ст. вживалося не у звичному для нас високому значенні, а побутувало лиш як одне із визначень верховної влади, було метафорою її царственності і могутності<sup>33</sup>.

Отже, годі навіть уявити, щоб хтось із мешканців княжого Києва чи іншого давньоруського міста міг подумати про те, що він живе у Давньоруській або якійсь ще державі.

Такими ж двоїстими були в середньовічній Русі й уявлення про владу: “влада належить роду, а не особі, і тільки вождь, приймаючи її від старших, може від імені всіх розпоряджатися нею так як треба. Влада — це сила роду, який час від часу наділяє нею одного із його членів. Таку владу держать різні представники роду, і слово “д е р ж а в а” в такому вживанні означає просте держання влади”<sup>34</sup>. Прийняття князем Володимиром Святославичем християнства, розцінене літописцем як чудесне прозріння<sup>35</sup>, символізує перетворення його влади, яка відтепер є царською (грецьке *basileia*). Невипадково після хрещення Володимир прибирає ім’я Василя, яке не тільки символізувало його небесного християнського патрона, але й було тотожне йменню шурина — візантійського імператора Василя II.

Значущість такого перевтілення Володимира, перетворення його влади на святу і царственну підкреслював у славнозвісному творі “Слово про Закон і Благодать” перший руський за походженням митрополит Іларіон: “...члѣское естъство съвлѣче же ся оубо каган нашъ (князь Володимир. — В. Р.) и съ ризами ветъхааго челвека съложи тлѣннаа отрясе прахъ невѣрїа и вѣлѣзе въ святую коупѣль, и породися от духа и воды. Въ Христа крестився. Въ Христа облѣчеса и изиде от коупѣли бѣлообразюся сын бивъ нетлѣнїа, сын въскрышенїе имя притимъ вѣчно именито на роды и роды — Василїи. Им же написася въ книги животныа въ вышнїим градѣ и нетлѣннїим Іерусалиме”<sup>36</sup>.

Історичний зміст цієї метафори розкривають наступні слова Книги пророка Ісаї:

“...святим буде зватися він,  
кожен, записаний  
в Єрусалимі” (Іс. IV, 3).

Таким уявлявся старокіївським книжникам шлях набуття Володимиром царственної влади.

Культурно-антропологічний аналіз уявлень про владу і соціокультурні механізми її функціонування, проведений у ряді праць О. П. Толочка<sup>37</sup>, переконливо засвідчив, що за умов давньоруського реалітету формою існування держави була сім’я. “Рюриковичі, що одержали повноту влади в Східній Європі протягом другої половини X ст., були, — зауважує дослідник, — сакральним князівським родом, для якого влада є імманентною сутністю, а держава — єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім’ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності. ... Князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло”<sup>38</sup>.

Загальним місцем у вітчизняній історіографії залишається положення про Київську Русь як “відносно єдину” ранньофеодальну за своїм харак-

тером державу, що з початку 30-х років XII ст. вступає в період феодальної роздробленості з притаманним йому прогресуючим розвитком виробничих відносин. Успадкована від С. В. Юшкова і Б. Д. Грекова така схема розвитку феодалізму на Русі по суті й досі не зазнала суттєвих змін. Тим часом жваві дискусії щодо філософії історичного процесу, зокрема, теорії формацій<sup>39</sup>, які мали місце протягом останнього десятиліття у зарубіжній історіографії, актуалізують постановку засадничого, на мій погляд, для вітчизняної медієвістики питання про природу феодалізму та його хронологію на Сході Європи.

Розхоже розуміння феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів, є однобічним. Адже при такому підході увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті й натомість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їх відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому І. Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі “можна назвати феодальним лише з великим застереженням... На Русі не було, — на його думку, — формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв’язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом”<sup>40</sup>.

Сучасний російський дослідник І. М. Данилевський вважає, що недовсконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше незакріпленість їх меж довго “не давало змоги у Східній Європі розвиватися “нормальним” феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі — з характерними маєтностями — бенефіціями, всілякими імунітетами і скрупульозною регламентацією васальної служби — тільки на зламі XIII—XIV ст. і досягли повного розвитку у XVI ст. До цього часу, — на думку історика, — зв’язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи, існували в більш патріархальній формі особистих відносин, пов’язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходилися в корпоративній власності”<sup>41</sup>. Попри, можливо, певну категоричність висновку вченого сформульовані ним основні положення є все ж цілком прийнятними.

Важливими щодо цього, проте недостатньо поцінованими досі наукою залишаються спостереження Б. М. Флорі щодо інституту так званої “служебної організації” та її ролі у розвитку суспільно-політичного ладу Київської Русі XI—XII ст. На основі порівняльного аналізу джерельного матеріалу XIV—XV ст. дослідник дійшов висновку про те, що “служебна організація” побутувала лише в тих країнах, де соціальні відносини ґрунтувалися на системі централізованої експлуатації при незначній питомій вазі або навіть повній відсутності приватно-феодальних елементів. “Виникнення “служебної організації” було не результатом створення великого вотчинного господарства і поглиблення поділу праці в процесі стихійного економічного розвитку, а планомірною акцією ранньофеодальної держави, спрямованою на задоволення її різноманітних потреб в умовах слабого розвитку товарно-грошових відносин. Виділивши з підвладного населення частину людей для відбування певних служб, держава забезпечила собі послуги, продукти й вироби, що було не під силу членам підко-

рених нею общин, постійно зайнятих звичайним землеробським господарством”<sup>42</sup>. Такий характер відносин між владою і населенням у перші століття існування Київської Русі моделював, як уявляється, своєрідність її суспільного устрою.

З 90-х років було зламано чимало списів і довкола етногенетичних процесів, що відбувалися у давньоруському суспільстві, й проблеми формування української національної ідентичності. Визначальною темою цих дебатів було й почасти залишається питання про те, існувала чи не існувала давньоруська народність. Спектр думок сягає від повного несприйняття самого концепту “давньоруська народність” до обережних суджень про незавершеність формування давньоруської етнокультурної спільності, її невиразність тощо<sup>43</sup>.

Щоправда, останнім часом зросла увага дослідників до досвіду західної історіографії, намітилися тенденції до зваженої верифікації старих підходів і створення нових<sup>44</sup>. Для незаангажованого національними й політичними симпатіями історика анахронізмом видаються уявлення про населення Київської Русі як “єдину давньоруську народність”. Це були люди “з різною зовнішністю, мовою, матеріальною і духовною культурою. При всій, здавалося б, спорідненості вони різнилися системами метрології й словотворення, діалектними особливостями мови й улюбленими різновидами прикрас, традиціями і обрядами”<sup>45</sup>. Разом з тим іншою крайністю було б твердження про глибоку закоріненість новітніх націй і держав Східної Європи у спільній києво-руській спадщині.

Питання про право російського й українського народів на цю спадщину віддавна дебатуються у науці. Московські книжники-історіографи другої половини XVI—XVII ст. сформулювали концепцію тотожності Київської Русі і Московського царства, що мала продемонструвати споконвічну присутність останнього у світовій християнській історії<sup>46</sup>. Її розвинули наступні покоління російських дослідників, які почасти й дотепер поділяють думку про те, що лише Великоросійська держава була спадкоємницею державно-політичних інститутів, духовних і культурно-релігійних традицій Київської Русі. Альтернативою цій “схемі” стала запропонована понад дев’ять десятиліть тому концепція М. С. Грушевського, викладена ним у статті “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”.

Історик вважав “нераціональним” “сполучування старої історії полуднених племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII—XIV вв. так, наче се останнє було його продовженням”<sup>47</sup>. Натомість він твердив, що “київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції”<sup>48</sup>.

Ця модель-схема опиралася, зауважив О. П. Толочко, на відмінну від великоруської літописну традицію Іпатієвського зводу, який є об’єднанням київського та галицько-волинського літописань, що сталося не пізніше часів Данила Романовича.

Механічне об’єднання Київського й Галицько-Волинського літописів, що припало на початок XIII ст., ймовірно, істориком “було сприйнято як момент “переходу” від одного періоду до іншого”<sup>49</sup>. Втім, не думаю, що, поділяючи історію України-Руси на київський і галицько-во-

линський періоди, М. С. Грушевський знаходився у полоні літописних джерел і сліпо слідував за ними. Очевидно, він наслідував погляди свого вчителя В. Б. Антоновича, який пов'язував історію Київської Русі з розвитком українських земель й першим увів до наукового обігу термін “Україна-Русь”<sup>50</sup>.

Отже, М. С. Грушевському необхідно було використати відповідну термінологію, аби підкреслити тяглість та безперервність плину української історії. Саме тому в третьому томі своєї “Історії України-Руси” він виділив спеціальний розділ під назвою: “Галицько-Волинська держава”. Проте дослідник не аргументував історичну сутність Галицько-Волинської держави, вважаючи, вочевидь, цей термін досить умовним.

Вперше висунута М. Стрийковським і розвинута українськими хроністами другої половини XVII ст. теорія “Галич — другий Київ” ґрунтується на тих самих історіографічних засадах, що й “звичайна схема” російської історії. Тому говорити про Галицько-Волинське князівство як єдину спадкоємницю Київської Русі не доводиться. Такі розхожі у вітчизняній історіографії уявлення суттєво обмежують і збіднюють зміст історії української середньовічної держави, заперечуючи тим самим її існування на теренах Київщини і Чернігівщини<sup>51</sup>. Створене Романом Мстиславичем у 1199—1205 рр. Галицько-Волинське об'єднання було, як слушно наголошує М. Ф. Котляр, складовою частиною Києво-Руської держави<sup>52</sup>. Галич був важливим, проте не єдиним осередком давньоруської державності у Південній Русі. Його могутній суперник — Чернігівське князівство виступало проти гегемоністських планів владими́ро-суздальських і смоленських князів встановити тут свою гегемонію<sup>53</sup>. Та й Київ не був зведений до ролі “граничного городка”, як вважають деякі історики.

Незважаючи на державну деструкцію Київської Русі й цезуру монгольського завоювання, її столітній град залишався найвизначнішим осередком політичного й духовного життя, центром притягання для всієї Русі-України. В суспільній свідомості Київ був не тільки основним політичним і культурним центром, а й центром сакральним, осередком християнського благочестя. Завдяки цьому в другій половині XIII—XIV ст. зберігалася конфесійна єдність всієї території Київської Русі, що живила у масовій свідомості уявлення про неї як єдину державу.

Тому, на мою думку, важливим завданням є дослідження проблеми континуїтету, “перетікання” (термін, запропонований О. П. Толочком) княжої Русі-України в Україну козацьку. Цей аспект поки залишається практично не вивченим<sup>54</sup>. Тим часом історія сприйняття (*Rezeptionsgeschichte*) чи сприйняття — одна з популярних нині царин гуманітарного знання<sup>55</sup>, бо відкриває перспективу з'ясування сприйняття чи переосмислення представниками різних поколінь у різні епохи історичного минулого України, зокрема княжої доби.

\* В основу статті покладено текст доповіді автора, виголошеної на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 28 листопада 2000 р.

<sup>1</sup> Див.: Котляр М. Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі // Укр. іст. журн. — 1988. — № 5. — С. 38—50; Мочя О. П. Київська Русь: результати та перспективи дослідження // Укр. іст. журн. — 1996. — № 4. — С. 41—49.

<sup>2</sup> Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.): Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. — М., 1999. — С. 16.

<sup>3</sup> Чижевський Дмитро. Магічне метання списа // Діалог культур: Святе Письмо в українських пам'ятках. — К., 1999. — С. 298. З 1956 р., коли була написана ця праця, ситуація практично не змінилася.

<sup>4</sup> Raba J o e l. The Biblical Tradition in the Old Russian Chronicles // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. — 1992. — Band. 46. — S. 9—20.

- <sup>5</sup> Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 16 (далі — ПВЛ).
- <sup>6</sup> Пор.: Гумилев Л. Н. Сказание о хазарской дани (опыт критического комментария летописного сюжета) // Русская литература. — 1974. — № 3. — С. 164—174; Магнер Г. Н. От дыма меч. Историческая основа легенды о полянской дани хазарам // Средневековая и новая Россия. Сб. научных статей. К 60-летию профессора И. Я. Фроянова. — СПб., 1996. — С. 189—195.
- <sup>7</sup> Ричка В. М. Літописне сказання про хозарську данину // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Зб. наукових праць (Матеріали конференції 2—5 вересня 1997 р.). — К., 1998. — Т. 2. — С. 401—405; Данилевский И. Н. Легенда о хазарской дани // Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). — С. 327—335.
- <sup>8</sup> Senderovich Savelij. Начало восточнославянской историографии с культурологической точки зрения: “Повесть временных лет” и Священная История евреев // Jews and Slavs. — V. 2 (The Bible in a thousand Years of Russian Literature). — Jerusalem, 1994. — P. 38—39.
- <sup>9</sup> Савенок Людмила. Державницький напрям як запорука поступу українського історичного знання // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2. XX століття. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — С. 54—58.
- <sup>10</sup> Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). — С. 163.
- <sup>11</sup> Там же.
- <sup>12</sup> Багрянородный Константин. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 50—51.
- <sup>13</sup> Костомаров Н. И. Собрание сочинений. — СПб., 1904. — Кн. 5. — С. 331.
- <sup>14</sup> ПВЛ. — Ч. 1. — С. 39.
- <sup>15</sup> Домонтович В. Доктор Серафікус. Без грунту. — К., 1999. — С. 221—222.
- <sup>16</sup> Багрянородный Константин. Об управлении империей. — С. 50—51.
- <sup>17</sup> ПВЛ. — Ч. 1. — С. 39—40.
- <sup>18</sup> Костомаров Н. И. Собр. соч. — Кн. 5. — С. 332—333. Детальніше див.: Горский А. А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). — М., 1989. — 124 с.
- <sup>19</sup> Тимошук Б. О. Східні слов'яни VII—X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999. — С. 48—51. Пор.: Фроянов И. Я. Рабство и данничество. — СПб., 1996. — С. 492—502.
- <sup>20</sup> Данилевский И. Н. Указ. соч. — С. 166.
- <sup>21</sup> ПВЛ. — Ч. 1. — С. 20. Подібна біблійна ремінісценція не могла прийти в голову язичнику Олегу.
- <sup>22</sup> Шахматов А. А. Повесть временных лет. Т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. — Пг., 1916. — С. 359.
- <sup>23</sup> Лебедев Г. С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дири? // Старожитності Русі-України. Зб. наукових праць. — К., 1994. — С. 146—153.
- <sup>24</sup> Див. полемічні нотатки А. В. Назаренка у рецензії на книгу Goehrke С. Frühzeit des Ostslaventums/Unter Mitwirkung von U. Kdlin. — Darmstadt, 1992 // Средневековая Русь, I. — М., 1996. — С. 177—178.
- <sup>25</sup> Котляр М. Ф. Утворення Давньоруської держави. — К., 1993. — С. 29. Щоправда, дослідник відносить складання східнослов'янської держави у Середньому Подніпров'ї до середини IX ст. З діяльністю Ольги він пов'язує “другий етап” у розвитку державності.
- <sup>26</sup> ПВЛ. — Ч. 1. — С. 43.
- <sup>27</sup> Пор.: Зимин А. А. Феодальная государственность и Русская Правда // Исторические записки. — 1965. — Т. 76. — С. 234—242.
- <sup>28</sup> Подскальский Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). — СПб., 1996. — С. 344.
- <sup>29</sup> ПВЛ. — Ч. 1. — С. 13.
- <sup>30</sup> Там же. — С. 44—45.
- <sup>31</sup> Там же. — С. 82.
- <sup>32</sup> Детальніше див.: Ричка Володимир. Середньовічна Україна-Русь: становлення ідеї християнської держави // Український історик. — 1997. — Т. 1—4 (132—135). — С. 70—79.
- <sup>33</sup> Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С. 276.
- <sup>34</sup> Там же. — С. 268.
- <sup>35</sup> Див.: ПВЛ. — Ч. 1. — С. 77.
- <sup>36</sup> Чит. за: Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. — К., 1984. — С. 92—93.

- <sup>37</sup> Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — 224 с.; його ж: Образ держави і культ володаря в Давній Русі // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — 1994. — Т. III. — С. 17—46.
- <sup>38</sup> Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. — К., 1994. — С. 10.
- <sup>39</sup> Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // *Культура и общество в средние века — раннее Новое время. Методика и методология современных историко-антропологических и социокультурных исследований. Сб. аналитических и реферативных обзоров*. — М., 1998. — с. 10—33.
- <sup>40</sup> Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 49.
- <sup>41</sup> Данилевский И. Н. Указ. соч. — С. 117.
- <sup>42</sup> Флоря Б. Н. “Служебная организация” и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // *Отечественная история*. — 1992. — № 2. — С. 56—74.
- <sup>43</sup> Пор.: Мочя О. П. Давньоруська народність // *Укр. іст. журн.* — 1990. — № 7. — С. 3—13; Дзира І., Пінчук О. Чи була спільна колыска трьох братніх народів (історико-лінгвістичний нарис) // *Неопалима купина*. — 1993. — № 3—4. — С. 5—16; Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний й політичний аспект // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Зб. наукових праць. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 3—17; Ричка В. М. Київська Русь: Проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). — К., 1994. — 34 с.; Брайчевський М. Про походження українського народу // *Матеріали до української етнології*. — К., 1995. — Вип. 1(4). — С. 72—81; Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // *Матеріали до української етнології*. — Вип. 1(4). — С. 97—102.
- <sup>44</sup> Здається, чи не першим серйозним кроком на цьому шляху став “Круглий стіл” істориків України, проведений у серпні 1993 р. Див.: *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України*. — Львів, 1995. — 127 с. З найновіших публікацій назвемо статтю Олександра Мотиля “Реконцептуалізація націй” (*Критика*. — 2000. — № 10).
- <sup>45</sup> Данилевский И. Н. Указ. соч. — С. 171. Пор. С. 282.
- <sup>46</sup> Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 54—55, 233.
- <sup>47</sup> Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // *Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки*. — Без місця вид., 1964. — С. 13.
- <sup>48</sup> Там же. — С. 14.
- <sup>49</sup> Толочко Олексій. Коли перестала існувати “Київська Русь”? (Історіографічна доля одного терміну й поняття) // *Київська Старовина*. — 1992. — № 6. — С. 12.
- <sup>50</sup> Когут Зенон. Формування української національної історіографії // Четвертий міжнародний конгрес українців. — Одеса, 26—29 серпня 1999 р. — С. 7.
- <sup>51</sup> Детальніше див.: Ричка Володимир. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // *Rossica: научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике*. — Praha, 1997/2/ — С. 27—32.
- <sup>52</sup> Котляр М. Ф. Від Києва до Галича (Осередки державності у Південній Русі XII—XIII ст.) // Роль столиці у процесах державотворення: Історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції. — К., 1996. — С. 36—37.
- <sup>53</sup> Коваленко Володимир. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII—XIII ст. (До питання про перші осередки давньоруської державності) // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22—28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення: Історія. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 20.
- <sup>54</sup> Мені відома лише одна праця на цю тему: Толочко Олексій. “Русь” очима “України”: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // *Сучасність*. — 1994. — № 1. — С. 111—117.
- <sup>55</sup> Шевченко Ігор. Сприйняття Візантії // *Критика*. — 1998. — № 11(13). — С. 16.